

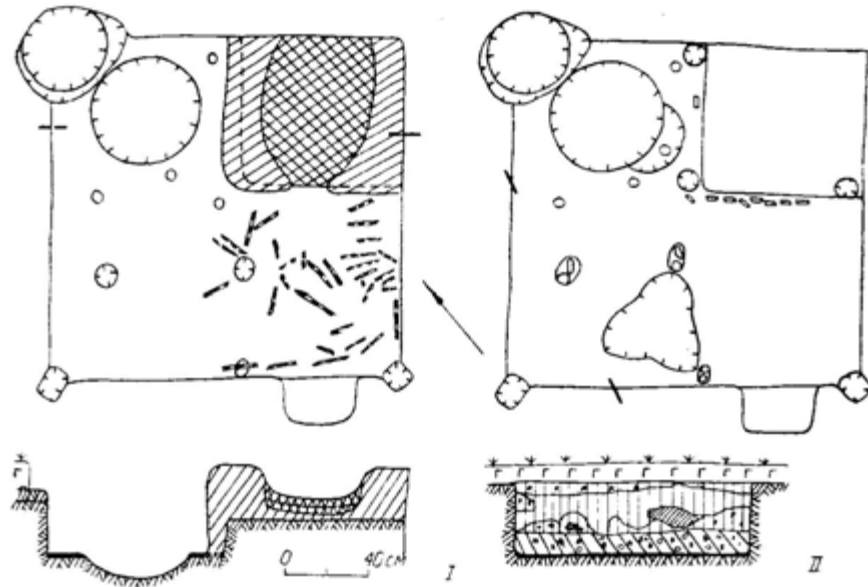
**Опалення рядових житлових будинків раннього модерну
в Центральній Україні
(за археологічними даними)**

У середині XIII ст. у конструкції рядових жител давньоруського часу відбулися зміни. Вони збільшилися в розмірах, підлога менше поглиблювалася в материк. Глинобитна піч на невисокій підсипці (15–20 см) перестала задовольняти вимоги мешканців, конструкція її змінилася, вона стала більших розмірів, у неї вдосконалилася система опалення. Хоча печі продовжували за традицією робити глинобитними на каркасі з лози, з купольним верхом, але вже на досить високій підсипці або на материковому останці заввишки до 0,5 м і більше. Такі печі було розкопано в рядових житлах на посаді в м. Вінниці (Старе місто) [Виногородська, Потехіна, Долженко, 2020, с. 24–28]. Житло середини – другої половини XIII ст. з піччю, що зберігала традиції давньоруського часу, з каркасом з лози, мало округлу форму з глиняним подом розміром приблизно 1,5×1,2 м (іл. 1).

Іл. 1. Вид на піч із посаду. м. Вінниця

У садибі XIII–XIV ст., наприклад, відкрито залишки кількох подібних печей, що розташовувалися одна над другою і були значно порушені похованнями XIX ст. На посаді в Новгороді-Сіверському [Виногородська, 1988, с. 49] також було розкопано житло з глиняною піччю XIII – початку XIV ст., що стояла на материковому останці 0,35 м заввишки і мала «опічок». Він був обкладений дошками, що їх по кутах підпирали чотири стовпи (іл. 2).

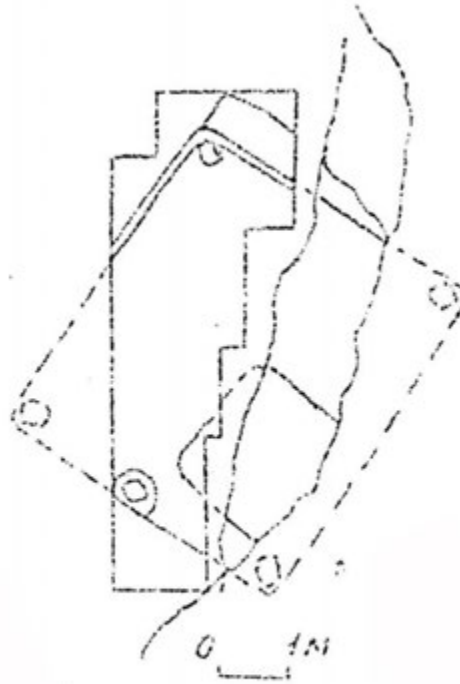

Іл. 2. План та розріз житла. м. Новгород-Сіверський

Ще одна, майже цілком подібна глинобитна піч середини – другої половини XIII ст. з розкопок поселення поблизу Трахтемирова на «Поповому полі» (розкопки Валентини Петрашенко), була споруджена на материковому останці 36 см заввишки, мала по кутах останця також невеликі стовпи й була обкладена по периметру дошками (досліджувалася авторкою статті). Її конструкція цілком відповідала конструкції печі з Новгорода-Сіверського.

На території Домініканського монастиря в м. Вінниці відкрито розкопками авторки піч останньої третини XVI ст. Вона складалася з двох частин: нижньої прямокутної, обкладеної лицьовими кахлями другої половини – кінця XVI ст., і верхньої частини – циліндричної, обкладеної мисковими кахлями XVI ст. У розвалі печі, що впала в підвал під час пожежі, знайдено колекцію побутової кераміки XVI ст., що свідчить про використання печі як для опалення, так і для приготування їжі. Розвал опалювальної груби, обкладеної кахлями, виявлено в споруді початку XVII ст. на Подолі в Києві. Конструкція печі складалася з цегли-пальчатки червоно-коричневого кольору і датувалася кінцем XVI – першою третиною XVII ст. [Виногородська, 2005, с. 403–413].

Житло XVIII ст. (датоване завдяки російській монеті 1737 року, знайденій у верхній частині заповнення споруди), розкопане в урочищі Монастирок Черкаської області, було зрубної конструкції і мало підкліть, заглиблений у материк з одного боку на 1,5 м (іл. 3).

Іл. 3. План житла. Урочище Монастирок Канівського р-ну Черкаської обл.

Стіни підкліті були обкладені дошками, а зверху – зруб. У підкліті містилися глинобитна піч, нижня частина якої була вирізана з материка, а верхня, що виходила в приміщення над підкліттю, була обкладена кахлями, фрагменти яких знайдено у верхніх шарах заповнення житла. Біля печі в підкліті підлога була підмазана перед піччю товстим шаром глини, що була затоптана та обгоріла й неодноразово відновлювалася. Тут ми маємо опалювальну споруду, яку використовували як піч для приготування їжі в підкліті та як опалювальну грубу у верхньому приміщенні [Виногородська, 1994, с. 33].

Найбільша кількість жител з опалювальними і водночас печами для приготування їжі відкрито розкопками Г. Г. Мезенцевої в 1966–1974 роках у Білгородці під Києвом. На дитинці було відкрито житла XVII–XVIII ст., у яких знайдено залишки печей, що їх одночасно використовували для приготування їжі і для опалювання. Розкопані житла були однокамерні, прямокутної форми. Середня площа жител дорівнювала 16,0–18,0 кв. м. Вони були трохи заглиблені в материк, в основному з глинобитною підлогою, рідше – з дерев'яною. Усі печі мали в облицюванні кахлі. Переважна кількість рядових жител XVII ст. у Білгородці трохи заглиблені в землю, однокамерні, з глинобитними стінами, глиняною підлогою та глинобитними печами, що іноді мали цегляну підставу. Топка розміщувалася на висоті 0,6–0,8 м від підлоги. Найвірогідніше, деякі житла були з підкліттю, де містилася піч для приготування їжі, а вище – житлові приміщення, що опалювалися піччю з підкліттю, як у житлі із с. Монастирок, описаного вище. Від печей збереглися лише нижні частини з черенями. Переважна кількість печей – прямокутної форми, лише дві – круглої. Варто зазначити, що і житла, і печі практично мало відрізнялися від розкопаних тут же споруд XV–XVI ст., тобто традиції домобудівництва змінювалися надто повільно. Але печі в XVII ст. вже прикрашали кахлями, якими викладали найчастіше лицьову стінку печі. Враховуючи сказане вище, можна стверджувати, що печі в житлах Білгородки виконували одночасно дві функції: опалювальну та для приготування їжі. Такі печі використовували у Європі в XV–XVI ст.

Як ставилися опалювальні груби в XVII–XVIII ст., частково можна уявити за відкритими під час розкопок залишками груби на території Іллінського монастиря в Чернігові. Груба розміром 1,10×1,40 м стояла на цегляній підлозі і була складена з такої самої цегли, що й підлога, розміром 29,0×16,0×6,5 см з пальцевими розчосами. Із західного й південного боків вона була обкладена рядом неорнаментованих фризівих кахель, укритих зеленою поливою і з'єднаних глиняним розчином між собою, стінами груби та

підлогою. З північного боку груби, де вона стояла близько до стіни, кахель не було, а був лише ряд цегли. Східний бік печі зруйнований більш пізньою ямою. Внутрішній об'єм був забитий цегляною крихтою та обпаленою глиною. Над грубою і навколо неї містився культурний шар 0,4–0,5 м, насичений фрагментами цегли, глини та великою кількістю кахель. Опалювання груби проводилося з іншого приміщення, оскільки груба примикала до стіни сусідньої кімнати (іл. 4). Груба належала до монастирських споруд, про що свідчить достатньо складне за конструктивними елементами облицювання кахлями з християнською символікою (хрести на коронках, обличчя янголів з крилами).

Іл. 4. План груби. м. Чернігів

Опалювальні печі рядових мешканців, про що свідчать археологічні матеріали кінця XVII – середини XVIII ст., робили переважно з глини, вони слугували одночасно для приготування їжі. Невелика кількість кахель, знайдених на підлозі розкопаних жител у Білгородці, а також різноманітність їх типів, дозволяють зробити припущення, що кахлі були некомплектні і вставлялися в облицювання печі на зразок горщикових кахель. Мабуть,

ними облицьовували тільки фасадну частину печі. Можливо, ці кахлі не замовляли, а купували окремо з розібраних печей, оскільки кахлі в XVII–XVIII ст. коштували досить дорого, і їх не всі могли купити. Те саме можна сказати й про цеглу, яка була дефіцитним товаром у XVII–XVIII ст., а тому в рядових житлах переважали глинобитні печі (Новгород-Сіверський). Під час розкопок у містах у шарах XVII–XVIII ст. частіше фіксуються опалювальні груби на цегляній підставі (Київ, Біла Церква, Чернігів).

Таким чином, можемо сказати, що розвиток опалювальних пристроїв у житлах рядових мешканців Центральної України змінювався повільно, відповідно до зміни конструкції житлових споруд.

Опалювальні печі XIII–XV ст. в основному продовжували традиції києво-руського часу. Їх будували з глини на глиняній підставі (іноді – на цегляній), вони мали купольний верх. Слугували водночас для опалення домівки та приготування їжі.

З XVI, а особливо в XVII–XVIII ст., у замках та житлах заможних мешканців міст почали з'являтися опалювальні груби, обкладені кахлями, що слугували оздобленням інтер'єрів жител.

Рядові мешканці міст і провінційних містечок іноді використовували печі для приготування їжі у підкліттях і як опалювальні – у приміщеннях, але основна маса людності використовувала для опалення жител печі для приготування їжі. Фасадну частину печей прикрашали розрізненими кахлями.

Джерела та література

Виногородська Л. І., Потехіна І. Д., Долженко Ю. В. 2020. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI та XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 51. Київ, с. 24–52.

Виногородська Л. І. 1988. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського. *Археологія*, 61, с. 49, іл. 1: I, 2.

Виногородська Л. І. 2005. Архітектурно-декоративна кераміка XI–XIX ст. з фондів НЗ «Софія Київська». *Альбом «Софія Київська»*. Київ, с. 403–413.

Виногородська Л. І. 1994. Середньовічні матеріали з території Трахтемирівського заповідника. *Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва*. Київ, с. 33.

Виногородская Л. И., Руденок В. Я. 2002. Некоторые данные о раскопках в Черниговском Ильинском монастыре. *Церковная археология Южной Руси. Сб. матер. междунар. конферен. церк. археолог.* Симферополь, с. 255-260.

Лариса Виногородська
кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
науково-дослідного відділу історико-
археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви